

Ю.М. Кочубей

РАДЯНСЬКИЙ СХІД ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ ВУНАС

ОДНІЄЮ з найважливіших віх в історії української орієнталістики слід вважати створення у січні 1926 р. Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС). Від самого початку діяльності цієї наукової і громадської організації вона розглядалася як важливий центр сходознавчої роботи, що мав охоплювати весь той обшир, який входив у тодішнє розуміння терміна “Схід”, тобто Близький і Середній Схід, Далекий Схід, Індостан, Африку (в основному Північну), все, що за Уралом, а також народи східного походження на території України. Таким чином, у поле її діяльності мали потрапити народи, що населяли радянські республіки й автономії Середньої Азії, Кавказу, Поволжя, Уралу й Сибіру. Вже в статутних документах ВУНАС одним із завдань учених-сходознавців була “допомога соціалістичному будівництву східних країн Радянського Союзу”¹, на це ж націлювали резолюції з’їздів сходознавців України. Для реалізації таких настанов певний час створювалися комісії в тому числі для дослідження Криму й Кавказу, склалися амбітні плани, але всякого роду реорганізації мало сприяли їхньому виконанню. Рятувало ситуацію хіба що те, що членами всіх цих комісій були одні і ті ж особи, які докладали неймовірних зусиль, щоб зберегти паростки сходознавчої науки в Україні.

А спочатку предметом дослідження були названі всі галузі гуманітарної науки. Наприклад, політично-економічний відділ ВУНАС мав секцію радянського Сходу, план якої поділявся на 5 циклів, у тому числі: загальні політико-економічні нариси республік радянського Сходу і суміжних країн; економіка республік радянського Сходу; побут та культура; право і законодавство, радянське будівництво на радянському Сході². Вже пізніше, в 30-ті роки, “радянський Схід” поступово зник з поля зору фахівців-сходознавців і став предметом дослідження спеціалістів із дисциплін “народи Радянського Союзу” чи “етнографія”. Цілком штучно були розірвані історія, культура, мови і літера-

тури споріднених народів, що належали до однієї цивілізації, але були розділені державними кордонами. Так зване національне “розмежування” в Середній Азії у 20-ті роки створило складні проблеми, які хоч якось намагалися подолати радянські вчені. Наприклад, мабуть, і досі вирішуються питання про те, якому народові належить спадщина Авіценни, аль-Фарабі, Нізамі та ін. Як вказували російські вчені В.В. Наумкін і С.А. Панарін, “московські ідеологи обрали курс на відчуження “соціалістичних націй” Сходу від регіональних поліетнічних цивілізацій минулого, виходячи з “неприйнятності” цих цивілізацій відразу за кількома критеріями оцінювання. Повне відлучення народів від їхнього минулого – ця обов’язкова умова творення “нової людини” – стосовно до народів радянського Сходу набуло в основному форми відокремлення в історичному просторі”³. Був й інший аспект міжетнічних стосунків, що яскраво виявився у роки після Другої світової війни в житті народів СРСР. Про це на еміграції “нелицеприятно” сказав Ю. Шевельов: “Злочин Росії не тільки в тому, що вона відірвала нас від Європи. Вона відірвала нас і від Сходу. Вона виховувала не тільки европофобство, а і зневагу до Сходу”⁴.

Треба відразу сказати, що основні зусилля ВУНАС були спрямовані на вивчення зарубіжного Сходу, бо саме тут, в Азії, у колоніальних і залежних країнах, був, за лєнінським вченням, “резерв” світової революції, а незалежні держави могли стати важливими партнерами в економічному співробітництві. Про це говорив при відкритті Всеукраїнського з’їзду сходознавців 1 листопада 1929 р. М.О. Скрипник: “Схід – це той терен, що на нього спирається могутність багатьох імперіалістичних країн, але Схід водночас – це величезний акумулятор визвольних сил, що хитають підвалини капіталістичного світу”⁵.

Але реальність була така (відсутність фахівців, нестача коштів, ідеологічні перепони), що контактів із “зарубіжним” Сходом

майже не було, хіба що пізніше розгорнулися певні зв'язки з кемалістською Туреччиною. Погром українського сходознавства на початку 30-х рр. не дозволив підійти нашим тодішнім сходознавцям до системного вивчення "капіталістичного" Сходу.

Тому певна конкретна діяльність могла проводитися тільки на території СРСР. Дослідницька робота, головним чином, проводилася на Кавказі і в Центральній Азії: організовувалися польові дослідження серед місцевого населення, співробітничали економісти і статистики, багато досягли мистецтвознавці. За допомогою відряджень можна було попрацювати в бібліотеках і зібраннях рукописів і мініатюр у Тбілісі, Баку і Єревані. Велике значення мало те, що ще з початку 20-х років на Кавказі пустили корені два визначні вчені, мистецтвознавці-орієнталісти: проф. В.М. Зуммер став професором Азербайджанського (Бакинського) університету, а проф. Дмитро Гордєєв з Харкова зайняв помітне місце в грузинській науці. Вони ділили свій час між Україною і Кавказом і, цілком природно, сприяли розвитку контактів своїх українських учнів з науковцями Кавказу. В Баку працював і відомий вчений з України проф. А. Багрій.

Значну увагу тематиці, що стосувалася радянського Сходу, приділяв друкований орган ВУНАС – журнал "Східний світ": у ньому регулярно з'являлися статті як цілком наукового, так і популяризаторського плану ще з 1926 року, коли журнал існував у вигляді "Бюллетеня"⁶. Як правило, це були результати поїздок, екскурсій членів Асоціації у "східні краї", запрошувалися також автори з інших міст Союзу. Слід зазначити, що у полі зору редакції були матеріали не тільки про відомі ширшому загалу союзні республіки Кавказу і Закавказзя, а й про республіки Північного Кавказу. Як приклад можна навести статті У. Алієва "Верховинці Північного Кавказу у радянській обстанові" (1928, № 5), Р. Гаглоєва "Осетинська перевальна дорога" (1930, № 4–5), А. Гюнтера "Радянське право в боротьбі з відсталістю побутом мусульманських верховинців Північного Кавказу" (1929, № 1–2), велике дослідження (у трьох подачах) О. Ладигенського "Адат, маслагат і шаріат у верховинців Кавказу" (1928), його ж "Аграрні стосунки у кав-

казьких верховинців", "Боротьба за поширення прав жінок на Північному Кавказі" (1930, № 12) та "Як постали і розвивалися державні форми у кавказьких верховинців" (1929, № 3). До участі в поширенні знань про життя народів регіону залучалися й спеціалісти-автохтони (крім згаданих вище Р. Гаглоєва й У. Алієва, також Г. Кокієв, В. Худадєв).

Що стосується Закавказзя, то увага приділялася також менш відомим краям, таким як Хевсуретія, Сванетія, Аджарія, Абхазія. Особливою рисою, що пояснюється, безперечно, наявністю "своїх людей" мистецтвознавців у Баку і Тбілісі, є велика кількість матеріалів, присвячених культурі. Це насамперед статті В. Зуммера "Азербайджанські кахлі (Пір-Ханека й Аксадам-Баба в Барді)" (1928, № 2), "Мистецтво турків-Азері" (1928, № 6); Д. Гордєєва "Мозаика Грузії" (1927, № 1) та "Виставка картин грузинського художника Ніко Піросманашвілі в Харкові" (1931, № 1–2); К. Берладіної "Пам'ятка грузинського образотворчого гаптування XVII віку" (1928, № 2); статті О. Нікольської про вірменське мистецтво, О. Потапова і Т. Івановської з археології.

Позитивною рисою "Східного світу" тих років було те, що в ньому друкувалося багато рецензій на різного роду видання, що виходили не тільки у сходознавчих центрах Союзу, а й у східних національних республіках. Наприклад, у № 6 за 1930 рік вміщено рецензію Б. Луніна на "Дагестанский сборник. Т. 3", що вийшов у Махачкалі; у № 1–2 за 1929 р. – рецензію А. Сафарова на книгу проф. Б. Чобан-заде "Заметки о языке и словесности кумыков" (Баку, 1926), Василь Дубровський опублікував ряд рецензій на азербайджанські видання. Публікувалися також і переклади деяких творів художньої літератури: прози і поезії, в основному переклади віршів вірменських поетів Павла Тичини.

Цілком природно, що журнал приділяв багато уваги Центральній Азії, чи, як тоді вживалося, Середній Азії. Були, поряд з іншими, надруковані статті В. Білецької "В степах Казахстану (Етнографічні нариси)" (1928, № 3–4), А. Бориневича "Форми сільськогосподарського виробництва в Семиріччі" (1930, № 10–11), Г. Карпова "Радянське будівництво в Туркменії" (1930, № 6), В. Крончера "Тромадянська війна

та басмацький рух в Туркестані” (1930, № 10–11), В. Робсмана “Таджикистан сьогодні й завтра” (1930, № 12), І. Умнякова “Про форми землеволодіння у Бухарі до революції” (1929, № 1–2), В. Юденича “Сучасний стан народного господарства у Середній Азії та його перспективи” (1929, № 1–2). Участь М. Вязмітіної в очолюваній акад. М. Масоном археологічній експедиції в Середню Азію призвела до появи в журналі трьох її матеріалів про Туркестан, його історичні та культурні пам’ятки. Надруковано було і дві “настановчі” статті самого М. Масона: “Сторінка нерозкритих злочинів щодо культурної спадщини минулого (Історична довідка з недавнього минулого Середньої Азії)” (1930, № 12) та “Археологія на послугах соціалістичному будівництву (Нові шляхи археології Середньої Азії)” (1931, № 1–2). Цікавими були повідомлення М. Погребецького “Подорож до Тянь-Шаню (Українська розвідувальна експедиція 1929 р., організована ВУНАС)” (1930, № 12) та про другу подорож – 1930 р. (1930, № 15). Друкувалися також рецензії та різного роду інформації. Деякі матеріали присвячувалися Криму, мариупольським грекам, ногайцям та Татарстану.

Окремо слід зупинитися на матеріалах, які у систематичному покажчику “Східного світу” за загальною редакцією А.П. Ковалівського згруповані у рубриці “Північна Азія (Урал, Сибір, Далекий Схід)”⁷⁷. Вони показують, що члени ВУНАС намагалися бути проінформованими й щодо віддалених регіонів радянської Азії і журнал публікував відповідно статті та рецензії. Матеріали сходознавчо-краєзнавчого характеру часто також друкували популярні журнали “Всесвіт” і “Знання” (Харків), авторами яких були члени ВУНАС. Певна робота з діаспорами в Україні велася в трьох Будинках народів Сходу, організованих у Києві, Харкові й Одесі.

Ми можемо порівняти стан сходознавчих досліджень і зацікавлень в роки Розстріляного Відродження в науковому середовищі і суспільства взагалі із тим, що ми спостерігаємо в наші дні, і висновки будуть для нас невтішними. Зауважу, що тоді ВУНАС мала розумного і далекоглядного спонсора – Українсько-Східну торговельну палату.

Важливою формою реалізації наукових проектів у ті часи, крім публікацій, були

також читання наукових доповідей на відповідні теми. Серед таких тем, як видно зі звітних документів, досить багато було присвячених саме Радянському Сходові⁸. Певна кількість з них мала “краєзнавчий” характер, а багато були справді дослідницькими, вони стосувалися передовсім питань економічного розвитку регіонів Сибіру, Грузії, Абхазії, Вірменії, Казахстану і Туркестану (тобто сучасних центральноазійських країн), а також їхньої історії, побуту, культури та ін. Ціла низка з них друкувалися потім у “Східному світі”. Ось перелік деяких доповідей, прочитаних членами ВУНАС у Харкові по політекономічному відділу: Л. Ривкин – “Гірнична справа, іригація та шляхи сполучення в Середній Азії”, С. Губер – “Природні багатства Кавказу”, В. Федоров – “Таджикистан”, Є. Бурксер – “Про поїздки до Середньої Азії”, Ю. Таскін – “Економічне становище сучасної Сванетії”, М. Попов – “Економіка Вірменії” та ін. У Києві також цілий ряд доповідей було присвячено радянським республікам Сходу. Наприклад, В. Федоров зробив доповідь “Семиріченська залізниця та її значення для національних республік Середньої Азії та суміжних країн”, В. Юденич – “Абхазія та Грузія”, Г. Лариков – “Сучасна Абхазія”, Г. Назар’ян-Іранцев – “Сучасна Радянська Вірменія”, кілька доповідей було присвячено Сибіру. Одеський філіал також заслухав ряд доповідей.

Історико-етнологічний відділ теж заслухав цілий ряд доповідей різного характеру стосовно радянського Сходу в усіх трьох філіях. Для прикладу назвемо такі доповіді: Т. Акімович – “Експерсія 1926 р. на військово-осетинський шлях”, І. Холодний – “Про Узбекистан, його нарід та творчість”, Є. Берлінер – “Киргизька легенда про планету Венеру”, А. Ковалівський – “Карачай та історичні пам’ятки”, І. Северин – “Тянь-Шань, Іссик-Куль та Киргизія”, Ф. Сенгалевич – “Караїми, їх історія, творчість та побут”, польський учений, що мешкав у Харкові, С. Ястржембський – “Народна творчість якутів”, К. Берладіна – “Матеріяли грузинського образотворчого гаптування”, В. Зуммер – цикл доповідей “Мистецтво турецьких народів”, а також виступи Д. Гордєєва, О. Нікольської, Т. Івановської, І. Моргілевського, кримсь-

котатарського вченого У. Боданинського – “Праця Бахчисарайського музею для вивчення татарської культури” та ін. Звертає на себе увагу доповідь проф. А. Бориневича (Одеська філія) “Взаємодіяння тубільної людности в Казакстані та російських і українських переселенців”⁹. Всі ці приклади наводимо, щоб показати масштаби географічного і змістовного розмаїття діяльності ВУНАС із вивчення проблематики радянського Сходу. Цікавий також перелік країв радянського Сходу, де побували, в основному в індивідуальному плані, члени ВУНАС за звітний період 1926–1929 рр.: Нахичевань, Сванетія, Абхазія, Вірменія, Таджикистан, Ойратія, Узбекистан, Крим, Карачай, Дагестан, Інгушетія, Памір, Кабарда, Далекий Схід. Ясно, що вони могли працювати в сходознавчих установах Москви та Ленінграда.

Знайомство української громадськості з природними умовами, актуальним станом, культурою та побутом народів республік радянського Сходу здійснювалося в тому числі й через стажування студентів на Курсах східних мов, що діяли при ВУНАС, а потім у Технікумі східних мов та сходознавства (Харків), державному, але пов’язаному з ВУНАС. Ці навчальні заклади, поряд з вивченням таких східних мов, як перська та турецька, починаючи з 2-го курсу, давали додатково основи мов Радянського Союзу – таджицької, узбецької, туркменської¹⁰. Оскільки серед слухачів було багато талановитої молоді, це значно посилювало орієн-

тальний “струмінь” в українській літературі того часу, з’явився цілий ряд творів, присвячених життю людей на радянському Сході, деякі поети стали серйозними перекладачами зі східних мов (В. Мисик, М. Терещенко), збагатилася східним колоритом палітра художніх засобів українських авторів. У Харкові готувалися українсько-східні словники, а в Єревані, Тбілісі та Баку – відповідні східно-українські¹¹.

Нормальний розвиток взаємопізнання народів радянського Сходу і України, насамперед в результаті розгрому молодого українського сходознавства, було перервано, на його місце прийшли помпезні “декади”, заофіціалізовані обміни делегаціями, соцзмагання підприємств, колгоспів і т.п. Досвід ВУНАС у налагодженні співробітництва з народами колишніх “східних окраїн” не вивчається: крім робіт М.Ф. Дмитрієнко та Л. Задорожної, яка у своїй монографії присвятила діяльності Асоціації в галузі вірменістики дві сторінки, знайти конкретні дослідження стосовно ролі ВУНАС важко¹². Сьогодні, але з інших причин, наші наукові контакти з державами Центральної Азії, Кавказу, цілим рядом автономій РФ перебувають на дуже низькому рівні, і перед українськими сходознавцями стоїть завдання: продовжуючи традиції наших попередників із ВУНАС, взятися за вивчення і популяризацію духовних надбань народів колишнього СРСР і сприяти налагодженню взаємно корисного співробітництва з ними у всіх галузях.

¹ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929. – Харків, 1929. – С. 4.

² Циганкова Е.Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1930) // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 7.

³ Наумкин В.В., Панарин С.А. Советский Восток как востоковедческая проблема // Восток. – 1991. – № 5. – С. 6.

⁴ Шерех Ю. Друга черга. – Сучасність, 1978. – С. 372.

⁵ Східний світ. – 1930. – № 10–11. – С. V–VI.

⁶ Див.: Систематичний покажчик до журналу “Східний світ” – “Червоний Схід” (1927–1931). – Харків: ХДУ, 1964. Укл. Р. Лівшиц і Х. Надель.

⁷ Там само. – С. 25.

⁸ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929. – Харків, 1929. – С. 8–9, 13–16.

⁹ Східний світ. – 1930. – № 12 (3). – С. 259.

¹⁰ Червоний Схід. – 1931. – № 1–2 (16–17). – С. 210.

¹¹ Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках // Антологія літератур Сходу. – Харків: ХДУ, 1961. – С. 94.

¹² Дмитрієнко М.Ф. Наукові зв’язки України з Вірменією в 1926–1931 рр. (за матеріалами Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства) // УїЖ. – 1967. – № 8. – С. 56–60; Журнал “Східний світ” (1927–1931) (Історіографічний огляд) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 2. – Київ: Наукова думка, 1969. – С. 189–198; Задорожна Л. Українсько-вірменські літературні взаємини. – Київ: Акцент, 2004. – С. 49–50.